

Олена ЮРЧУК,

кандидат філологічних наук, доцент

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ВІД АНТИКОЛОНІАЛІЗМУ ДО ВТОРИННОГО КОЛОНІАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ БАРОКО

Амбівалентність доби бароко пов'язана з козацьким визвольним рухом. З одного боку, він посилив відчуття національної гідності, усвідомлення власної сили й значущості на світовій арені, з іншого – неоднозначність політичних «ігрищ» спричинила виринання й закріплення ознак, що характеризують українську національну свідомість як колонізовану. Основні серед них: міфологізація минулого; потреба підкорення владному центру; формування колоніальної хитрості. Усі ці ознаки найповніше презентовані в козацьких літописах.

Ключові слова: колоніалізм, антиколоніалізм, козацький літопис, міфологізація, центризм, колоніальна хитрість.

Барокова культура витворила тенденції, які характеризують період зламу, зумовлений потребою змін і переорієнтацій у світосприйнятті. Він найчастіше пов'язаний із переходом від одного століття до іншого, що супроводжується змінами в політичній та соціальній сферах суспільства, а також із відкриттями, котрі впливають на світобачення людства і кожної конкретної особистості. Найпомітніші серед таких ознак – зміна ставлення до традицій, що зумовлюють критику, переоцінку існуючого досвіду; загострення проблеми національної самоідентифікації, бачення власної культури в контексті інших; зародження загального для всіх передчуття трагічної приреченості людини, що спричинює зневіру в можливості налагодження гармонійних стосунків у соціумі

Доба бароко для українців символізована не лише відродженням культури, закладенням філософсько-психологічних підвалин нового світобачення, а й переосмисленням себе як нації, що характеризується амбівалентністю: антиколоніальною спрямованістю (козацький визвольний рух супроти Польщі) та одночасним створенням

перспективи вторинної колонізації (перехід українських земель під владну руку Російської імперії).

Амбівалентністю позначені не тільки події доби бароко, а й свідомість українців як нації. Визвольна боротьба посилила відчуття національної гідності, усвідомлення власної сили й значущості на світовій арені. Однак неоднозначність подій козацького руху, політичні «ігрища» спричинили виринання й закріплення ознак, що характеризують українську національну свідомість як колонізовану. Основні серед них:

1. Міфологізація минулого. В добу бароко формується романтичне українське «застрявання» в потребі міфологізації минулого, що каталізує уникання сучасного й втрату національної активності. Це вмотивовує відродження жанру літописання, який реалізував потребу архівації героїчного минулого, ставши компенсацією втрати героїчного національного коду в теперішньому часі.

2. Потреба підкорення владному центру. Українська нація засвідчила власну неспроможність на відцентроване мислення, перейшла в стан постійного пошуку владного центру, якому потрібно підкорятися. В російсько-українських імперсько-колоніальних відносинах підкорення базувалося не на силі однієї нації, що владарює над іншою, а на силі однієї людини – царя чи вождя (відповідно до політичної ієрархії часу). Орієнтування на узурпацію влади одного формує у колонізованій свідомості захисний комплекс «доброто царя», коли імперське зло розуміється як іманентне неможновладцю, якому підкоряються, а його намісникам на периферії. Імперське зло при цьому мислиться як те, чого «добрий цар» не знає.

3. Формування колоніальної хитрості. Компенсацією потреби підкорення стає колоніальна хитрість через загравання з імперським центром. Колоніальне хитрування може реалізуватися як іронічна деконструкція, театралізована гра, уникання, маскарад або в будь-якій іншій формі, що давала змогу приховати «справжнє».

Усі ці ознаки найповніше презентовані в козацьких літописах, що демонструють трансформацію української національної свідомості, коли спроба реалізації бажання позбутися імперського впливу заміщується вторинною

колонізацією як єдино можливим варіантом порятунку. Такий вибір, якщо відкинути зовнішні об'єктивні причини, вказує на вкорінення потреби залежності, маргіналізацію коду мужності, усвідомлення власної меншовартості. На цьому ґрунтується смислова структура літописів, що складається з двох умовних частин. У першій автори описують козацькі звитяги, міфологізуючи й тим самим архівуючи (умертвляючи) український код мужності, в другій – вдаються до виправдання або замовчування процесу його втрати. Авторська міфологізація цілком усвідомлена. Літописці вказують на свою почесну місію.

С. Величко називає себе сином України, якого спонукали взятися за відтворення славних подій минулого синівська любов, а також скорбота за рідною землею: «Надивився я того всього, що кажу, порожнього і мертвого, повболівав серцем і душею – бо ж зробилася пустокою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь поселці її, славні предки наші!» [1, с. 214].

Г. Граб'янка в своєму слові до читача менш емоційний, вдається до раціонально-виваженої нарації. Він вказує на свою роль архіватора, дотичну до місії історіографів минулого, зазначає, що «замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам» [1, с. 877].

Прийняття втрати мужності, вкорінення залежності в літописців неусвідомлене, а приховане під вербальною грою в поясненні потреби захисту під «рукою імперії» або відстороненим спогляданням. У літописі С. Величка прочитується позиція споглядача, коли автор вдається до опису подій, пов'язаних із політичним союзом Гетьманщини з Московією: «Через те, обтяжившись цією шестирічною війною з поляками і позбувшись надії дійти з ними коли-небудь бажаної згоди й дружби, Хмельницький вирішив, що польську владу треба навечно відкинути й лишитися з усім народом малоросійським під міцною в Бозі протекцією пресвітлого монарха й самодержавця всеросійського» [1, с. 271]. Він розцінює такий вибір як об'єктивну вимогу часу, адже його реалізація забезпечувала цілісність українських земель під сильною владою російської монархії.

Позиція відстороненого фіксатора спонукає С. Величка до неприховування / невиправдовування фактів пізнішого негативного впливу імперії на свою колонію. Його перо фіксує утиски українців із боку гетьмана Самойловича й російського уряду: «Того-таки року в Великий піст гетьман Самойлович виправив кількасот чоловік товариства Гадяцького полку з великоросійськими ратними людьми на річку Самару, щоб через якісь причини випалити степ. Їх був трохи настрахав запорозький бамбул, спіткавши десь у полі. Коли це донеслося до гетьмана Самойловича, то гетьман писав про те до Запорожжя через гадячанина Вечорку уразливий свій лист, який запорожці вчитали, а довідавшись ще від когось, що за указом царських величностей мають від ріки Самари до Низу будуватися понад Дніпром міста, щоб витиснути отак їх, запорожців, із Дніпра та дніпрових лугів, писали 4 квітня, хвалячись, крім того, своїм військом, давніми військовими клейнодами, вольностями й привілеями, через того-таки Вечорку (...) свою листовну відповідь...» [1, с. 626]. Описує, не коментуючи, й порушення обіцянок українському народу Петром I: «Цей перший російський імператор Петро Великий (...), утверджуючи малоросійський народ у вірності до себе, й обіцяючи у першій грамоті за ту вірність (...) ударувати малоросіян такими вольностями, якими ніхто не міг похвалитися з підданих під сонцем у своїх монархів, однак цю обітницю притримав і відразу після смерті гетьмана Скоропадського в 1722 році, проти малоросійських сподівань, минаючи давні права й вольності Запорізького війська, замість гетьмана, владнав у Малій Росії колегію та різні збори, яких ніколи дотіля не бувало, знищив і вельми уярмив усіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих» [1, с. 618]. Помітна в цих словах і трансформація національної української свідомості: С. Величко констатує не тільки неправдиві дії російського царя, а й називає українців «підданими», вказуючи, що на момент описаних подій така роль стала для них природною.

У літописі Самовидця знаходимо міфологізацію української мужності як жорстокості. Саме жорстокість, що межує з садизмом, стає смисловим наповненням поняття «козацький героїзм». Автор літопису відтворює сцени жаху

визвольної війни: «Зараз от боку оного козацтва по разных городах розишовшися, полковников, сотников собі понаставлявши и где человек знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди міські – усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, обвалі овали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецькіе и двори жидовськіе пустошили, не заставаючи жадного цілого. Рідкій в той крові на тот час рук своїх не умочил» [2, с. 52] або «Костели зась римськіе пустошили, склепи с трупами откоповали, мертвих тіла з гробов викидали и обдирали и в том одіну ходили» [2, с. 54]. Процес колонізації України Російською імперією у версії літописця постає як всенародна радість: «И зараз по усіх полках розослали столников с приданням козаков, жеби так козаки, як войти со всім посполитством присягу виконали на вічне підданство его царському величеству, що по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил. А боярин и дворецкій Василій Василюевич Бутурлин повернул на Москву до его царського величества и немалая радость межи народом стала» [2, с. 67].

Літопис Самовидця, як і літопис С. Величка, фіксує зміну орієнтирів в українському національному мисленні. Якщо на початку автор нажаханий кровопролиттям минулих історичних подій, однак визнає за українцями мужність та самостійність у діях і рішеннях, то наприкінці вказує на пріоритет залежності в українській свідомості. На цій підставі до чеснот російського царя Федора Олексійовича зараховує його дозвіл українцям носити іманентний їм одяг, а не московський, а також залучення українського співу до церковного обряду в Росії: «Місяця мая государ цар московській и всея Росії Федор Алексіевич помер с жалем усього християнства в молодих літах, которій великую любов до нашого народу міл, бо и набожества на Москві нашим напівом по церквам и по монастирах отпровати приказал, и одєжу московскую отінено, але понашому носити дозволи» [2, с. 135]. Насправді йдеться тут про втрату українцями права на самоврядування; гордість від того, що їх мову долучено до імперської релігійної обрядовості, вказує на зародження комплексу неповноцінності, коли дотичність до імперського центру визначає цінність колонізованої периферії. Автор літопису не тільки визнає право Російської імперії коригувати

життя своєї колонії – України, а й сприймає таке право як колоніальну цінність.

Найбільше міфологізована козацька визвольна війна в літописі Г. Граб'янки, який у творенні козацької міфологеми вдається до історичної ретроспективи козацького родоводу та гіперболізації. Родовід козаків він починає від хозар («Народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду, – котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море, – від хазар. Що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера» [1, с. 879]), що створює відчуття поділу українців на два етноси: козаків та не-козаків. Основним їх атрибутом визначає мужність («...і саме тому були настільки хоробрі і настільки страху не знали...» [1, с. 879]), вдаючися до її гіперболізації: «Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, стільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане...» [1, с. 883].

Однозначний Г. Граб'янка в поясненні потреби злуки з Московією. Для нього це найбільше досягнення Б. Хмельницького, логічний результат козацької визвольної війни: гетьман виконав покладену на нього місію адже «Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив» [1, с. 877] і «до російського монарха з стольними містами в підданство привів» [1, с. 877]. У літописі Г. Граб'янки відсутні смислова двозначність або відсторонене споглядання. Він сприймає перехід українських земель під узурпацію Російської імперії як явище не тільки вмотивоване об'єктивними обставинами, а й позитивне, а тому будь-який спротив такому переходу розцінюється як зрада. Зрадником він назвав гетьмана Мазепу: «Року 1709. Мазепа зрадив...» [1, с. 949].

Міфологізація української історії простежується і в контексті самоідентифікації українців. С. Величко мислить себе українцем, а Україну – частиною Європи: «Року від створення світу 7162-го, а від утілення сина слова божого, нашого спасителя Христа 1654-го, була тоді чорна великодня літера «Д», а в році літо було шосте, сталася знаменна в нашій європейській стороні,

а в Польській державі зміна з превеликим для неї ущербом – відлягла від її польської влади Мала Росія...» [1, с. 272]. Порівнюючи Б. Хмельницького з Мойсеєм, він актуалізує долучення українців до біблійної легенди про єврейський богообраний народ.

У літописі Г. Граб'янки національна самоідентифікація більш ускладнена: вона пов'язана з історією виникнення етносу «козаки», що веде до поділу українців на українців не-козаків та українців козаків, нащадків хозар, а також поділу за релігійною ознакою – належність до православних християн, що наближає українців до росіян. Небажання виступу Хмельницького супроти росіян автор пояснює так: «Якось до Хмельницького прибув султан Нерудим і наказав іменем хана йти з ним та з ляхами війною на царя московського; та Хмельницький, не бажаючи піднімати зброю на одновірців, перейшов під цареву руку» [1, с. 905]. Зануреність Граб'янки в ідею українсько-російського єдиновір'я споріднена з пізнішим радянським міфом про спільну історичну колицку України, Росії та Білорусії, з тією відмінністю, що для автора літопису знаменником було православ'я, а для радянського міфу – слов'янство.

Позначені козацькі літописи й комплексом «доброго царя». У всіх трьох текстах фігурує ідея про необізнаність імперського центру в несправедливостях, що кояться у колонізованій українській периферії.

Літопис Самовидця основною причиною війни з тогочасною Польщею називає утиски українського народу представниками польської шляхти. Автор літопису щиро вірить у те, що польський король не поінформований про це: «Початок и причина войны Хмелницкого ест едино от ляхов на православне гонение и козаком отягощение» [1, с. 45].

Подібно думав і С. Величко. Подаючи хронологію польської колонізації українських земель, він розділяє верхівку влади – короля, який дає вольниці козакам, і представників цієї верхівки – шляхту, яка ці вольниці відбирає: «Але пани польські та їхні дозорці, що сиділи в руських землях і провінціях, знищили через свій гонор усі королівські мандати й привілеї і через свою ненаситність чинили, як уже писалося, над людьми гніт та наругу» [1, с. 221].

У всіх літописах ідеться про українську потребу в підпорядкуванні владному центру. Спочатку таким центром для українського народу є постать Б. Хмельницького: узурпація влади розуміється виключно як українська. Смерть гетьмана Б. Хмельницького ініціювала пошук владного центру ззовні. Ним стає Російська імперія, влада російського царя, що веде до маргіналізації коду української мужності, вторинної колонізації України.

У літописах Самовидця, С. Величка український владний центр – постать Б. Хмельницького – має всі ознаки самодостатності. Гетьман України боронить власні інтереси та інтереси українського народу, здійснюючи спробу вивільнення українців із колоніальної залежності. В контексті цього для авторів вагома світова значущість Б. Хмельницького, визнання правомірності його дій іншими можновладцями. В літописі Самовидця увага акцентується на почеснях, що віддають українському гетьманові: «...так зараз по усіх землях слава козацкая и Хмелницкого прошла, же монархи разніе отзивалися з приязню и подарки присилали» [1, с. 56].

У літописі Г. Граб'янки український владний центр втрачає свою самодостатність: основним призначенням Б. Хмельницького вважається виведення українських земель з-під влади Польщі з наступною передачею їх під патронат Московії.

Розкрито в літописах і процес формування української колоніальної хитрості, що реалізується через загравання з імперським центром шляхом надмірної шанобливості. Автори вдаються до звеличення імперської еліти, запобігання перед силою централізованої влади: шанобливо перераховуються титули можновладців, їх вчинки сприймаються як «милості».

Шанобливість можна списувати на традицію тогочасного звертання до представників влади, що базувалася на переліченні їх регалій і звеличенні вчинків. Літописці дотримуються цієї традиції лише щодо польських і російських можновладців, щодо українських дозволяють собі негативні й нешанобливі зауваги. Непривабливо постають у літописі Г. Граб'янки гетьмани Дорошенко й Мазепа – один через підтриманням українського нейтралітету, інший – через об'єднання зі шведами проти Російської імперії: «Після того як Самойловича взяли під арешт,

25 червня на гетьмана настановили Івана Мазепу. Мазепа, взявши владу, невдовзі послав за Дніпро за гетьманичем Григорієм, який в цей час перебував там і успішно воював татар. Без всякого спротиву взяли його, потім відвезли у Сивськ і там відрубали на пласі голову. А його брата Якова, генерала Смоленського, що був зятем Швайковського, заслали в Сибір. Все це було справою рук підступного Мазепи» [1, с. 943].

Отже, козацькі виступи під проводом Богдана Хмельницького надали дієво-фізичної форми антиколоніальній боротьбі, що точилася на духовному рівні з появою полемічної літератури. Однак спротив польській імперії та події, що наповнили його, засвідчили й одночасну неспроможність українців існувати як незалежна нація, бо антиколоніальний рух проти Речі Посполитої завершився для українського народу колонізацією Московією. Колонізація спровокувала витіснення української дилеми між Європою та Азією у контексті національної самоідентифікації. Пошук ідентифікації, що розпочався усвідомленням українцями своєї європейської «іншості», завершився обранням російської азіатської моделі самоусвідомлення.

Література:

1. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки / упоряд. Густинський літопис В. Кречотень, літопис Самійла Величка В. Шевчук, літопис Граб'янки Р. Іванченко. – К. : Дніпро, 2006. – 976 с.
2. Літопис Самовидця / видання підгот. к.ф.н. Я. І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.

Елена Юрчук. От антиколоніалізма к вторичному колоніалізму в українском барокко.

Амбивалентність епохи барокко зв'язана з казацким освободительним движением. С одной стороны, оно усилило чувство национального достоинства, осознания собственной силы и значимости на мировой арене, с другой – неоднозначность политических «игрищ» повлекла появление и закрепление признаков, характеризующих украинское национальное сознание как колонизированное. Основные среди них: мифологизация прошлого; необходимость подчинения властному центру; формирование колониальной хитрости. Все

эти признаки наиболее полно представлены в казацких летописях.

Ключевые слова: колониализм, антиколониализм, казацкая летопись, мифологизация, центризм, колониальная хитрость.

Olena Yurchuk. From Anticolonialism to Secondary Colonialism in the Ukrainian Baroque.

The ambivalence of the Baroque epoch is associated with the liberating movement of Cossacks. On the one hand, it made stronger the sense of national dignity, the awareness of their own power and importance in the global arena, on the other hand – ambiguous “merrymaking” politics caused the coming up and fixing of features that characterize Ukrainian national identity as colonized one. Major among them are the tendency of mythologizing the past; the need to submit to imperious center; the forming of colonial tricks. All these features are completely represented in the Cossack chronicles.

Key words: colonialism, anticolonialism, Cossack chronicles, mythology, centrism, colonial trick.